

Hamlet İsaخانlı

Siyasi liderlər və ictimai-siyasi ideallar. MƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ

M.Ə.Rəsulzadə - haqqında danışılan, yazılan, son 15-20 ildə isə Azərbaycan, Amerika, Avropa və siya tarixçiləri və publisistləri tərəfindən, yəqin ki, ən çox öyrənilən siyasi xadim. Geniş əhatəli siyasi liyyətlə yanaşı milli azadlıq hərəkatı haqqında çoxsaylı analitik xülasələr müəllifi olan siyasət tarixçisi. Azərbaycan, İranda, Türkiyədə və Avropada qəzet və dərgilərdə çalışan naşir, redaktor, fəal və bariz jurnalist. Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatına aid orijinal əsərlər yazmış ədəbiyyatçı və nəhayət, tərjümanı və tərcüməçi.

Məmməd Əmin Rəsulzadə

Böyük siyasət adamları olan Əli bəy seynzadə (1864-1940), Əhməd Ağaoğlu (Ağayev) (69-1939), Nəriman Nərimanov (1870-1925), Məmməd (Məhəmməd) Əmin Rəsulzadə (1884-1955) həm də yazıb-yaradan mütəfəkkir insanlar idi. Mərdan bəy Topçubaşovu (1865-1934) da bu aya daxil edib, digər onlarla görkəmli siyasətçilərin əməyini və millət qarşısında məsuliyyətini qətiyyənlə azaltmadan deyə bilərik ki, bu **ilk beşlik** 20-ci yüzilliyin birinci rübündə siyasi həyatı formalaşdıran və ictimai-siyasi cərəyanları qamətləndirən gücə və nüfuza malik olmuşdur.

N.Nərimanov istisna olmaqla, onlar həmin yüzilliyin ikinci rübündə də qismən fəaliyyətdə olmuş, M.Ə. Rəsulzadə isə əsrin ikinci yarısına da qədəm qoymuşdur. Bu beşlik həmçinin Türk dünyasında, müsəlman Şərqində, Rusiya və qismən Avropada tanınmış, siyasi həyata yaradıcı təsir etmişdir.

Siyasi plüralizmin bərqərar olma bilmədiyi, hakimiyyət uğrunda mübarizənin ölüm-dirim davasına çevrildiyi, sözləri və hərəkatı arasında ziddiyyətlərin dayandığı sovetləşmə dövründə zamanın bu böyük burulğanı içində böyük siyasi liderlərə öz vətəni Azərbaycanda yaşamaq, çalışmaq və ölmək qismət olmadı. Əvvəlcə Ə.Ağaoğlu (1908) və Ə.Hüseynzadə (1910), Azərbaycan sovetləşmə mərhələsində olarkən Ə.Topçubaşov və M.Ə.Rəsulzadə, bir qədər sonra isə N.Nərimanov Azərbaycandan ayrılmalı oldular. Topçubaşov Parisdə, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu və M.Ə.Rəsulzadə Türkiyədə, Nərimanov Moskvada dünyalarını dəyişib torpağa qovuşdular.

İctimai-siyasi ideallar ədəbi və siyasi liderlərin fəaliyyəti və yaradıcılığının məhsuludur.

Biz burada geniş mənada **ədəbi-ictimai-siyasi** həyatın deyil, başlıca olaraq **siyasi** həyatın, siyasi hərəkatın liderləri haqqında söhbət açırıq. Nəcəf bəy Vəzirov, Cəlil Məmmədquluzadə, Sabir, Üzeyir bəy Hacıbəyov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və digər

Əhməd bəy Ağayev

tanınmış yazıçı və sənət adamları, şübhəsiz ki, ictimai-siyasi həyata böyük təsiri olan insanlar idi, sadəcə, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləri, bəzi istisnalara, siyasətlə bilavasitə məşğul olmurdular; Üzeyir bəyin «İttihad» partiyasında, Y.V.Çəmənminlinin və gənc Cəfər Cabbarlının «Müsavat»da fəaliyyəti bu istisnalara aiddir. Ümumiyyətlə desək, hər iki sahəni, siyasəti və yazıçılıq fəaliyyətini özündə eyni dərəcədə birləşdirmək işində N.Nərimanovu daha müvəffəq hesab etmək olar.

20-ci yüzilliyin əvvəllərində ictimai-siyasi həyatın əsas müzakirə mövzuları hansılar idi? Siyasi fəallığa qida verən əsas ideyalar nədən ibarət idi?

A.Bakıxanovun yaradıcılığında hiss olunacaq dərəcədə iz buraxan, M.F.Axundzadə (Axundov) tərəfindən əsaslandırılan və təbliğ olunan, Həsən bəy Zərdabının böyük önəm verdiyi **avropalaşma** (və ya, tam üst-üstə düşməsə də, **müasirləşmə**) fikri, Cəmaləddin Əfqani, Ə.Hüseynzadə və gənc Ə.Ağaoğlunun irəli sürdükleri İslam mədəniyyətinin üstün rolu və ya **islamlaşma**, M.F.Axundzadənin yaradıcılığı ilə (şəxsi fikirləri ilə deyil!) və digər türkdilli yazıçı və publisistlərin əməyi ilə hazırlanan, Ə. Hüseynzadə, Z.Gökəlp və Ə. Ağaoğlu və başqaları tərəfindən əsaslandırılan və inkişaf etdirilən **türkçülük**...

Birinci rus inqilabı ərəfəsində beyinlərdə dolaşan ən populyar cərəyan tezliklə aparıcı ictimai

ideyaya çevrilən **sosial-demokrat** hərəkatı oldu. Bu hərəkatın liderləri N.Nərimanov və M.Rəsulzadə idi. Bir tərəfdə isə yazıçı, şair və publisistlərin yavaş-yavaş arenaya çıxarmağa başladığı yeni düşüncə - **azərbaycançılıq** boy göstərirdi. Mirzə Cəlil, Ü.Hacıbəyov bu cərəyanın ən görkəmli nümayəndələri idi. Onların həyat və yaradıcılığından qırmızı xətlə keçən bu fikrin parlaq nümayişi kimi «Anamın kitabı» və «O olmasın, bu olsun»u yada salmaq kifayətdir. Əlbəttə, A.Bakıxanov, M.F.Axundov, Həsən bəy Zərdabi kimi mütəfəkkirlərin böyük ciddiyyətlə irəli sürdükleri, adları çəkilən və çəkilməyən dəyərli ziyalılarımızın məslək və amalına çevrilən **maarifçilik** hərəkatı xüsusi mövzudur və xüsusi diqqət tələb edir. Cəmiyyətin inkişafı haqqında düşünəndə, geri qalmışlığın aradan qaldırılması yolları arananda maarifçilik heç nə ilə əvəz olunan deyildi, hər şeydən əvvəl gəlirdi.

Maarifçilik istisna olmaqla yuxarıda qeyd edilən ideyalardan, cəmiyyətin inkişafı yolunu müəyyən etməli olan ictimai-siyasi ideyalardan hər birinin liderləri və qızgın tərəfdarları olduğu kimi əleyhdarları da vardı. İdeyalar uğrunda gedən mübarizə, öz idealının yeganə doğru yol olduğunu sübut etmək üçün sərf olunan istedad, zəka, enerji və təşkilatçılıq qabiliyyəti - bunlar idi tərəqqinin ümidi və sirri. Təbii ki, siyasi və ədəbi-publisistik hərəkata ilham verən, onu qızıqsıran, onu irəli aparan rəqabət və mübarizə liderləri qarşı-qarşıya qoyur, onları çox vaxt barışmaz hala gətirir. Azərbaycan kontekstində buna aid irəlidə kiçik işarələr olacaq (hərçənd ki, məqsədimiz bu deyil), kənardan isə bizim məsələlərlə və dövrlə səsleşən bir misal gətirməklə kifayətlənəcəyik: 1920-21-ci illərdə Hindistanın Böyük Britaniya ilə münasibətlərinin keyfiyyətə yenidən qurulması yolları barədə iki böyük hind patriotu - Mahatma Qandi və Rabindranat Taqor arasında gedən, qarşılıqlı hörmətə baxmayaraq onları bir-birinə qarşı qoyan sərt polemika dünyaya səs salmışdı.

Bir çox hallarda tarixi keçmişimizə öz siyasi mənsubiyyəti və idealları ilə yanaşan tədqiqatçı və ya

Əlimərdan bəy Topçubaşov

publisist o zamanın mübarizə mənzərəsinə yeni rənglər qatmaqla ya onu qatılaşdırır və ya «milli iş, milli birlik naminə», ya da tarixi şəxsiyyəti ideallaşdırmaq məqsədilə müəyyən faktların üstünü vurمامağı lazım bilir. O günlərin mübarizəsi çox zaman müxtəlif bucaqlar altında günümüzə proyeksiyalanır, məsələn, günümüzün Nərimanovçuları ilə Rəsulzadəçiləri arasında qovğaya çevrilir; adətən ikincilər kəskin hücumə keçir, birincilər isə müdafiədə dayanır, tək-tək hallarda əks-hücumə keçirlər. (Küləyin hara əsməsindən asılı olaraq bu hücum-müdafiə istiqamətləri dəyişə bilər). Ayrı-ayrı səhnələr, maraqlı fraqmentlər araşdırılıb üzə çıxarılsa da, o günlərin tam və gerçək mənzərəsi hələ çəkilməyib desək, dəyərli tədqiqatçılar qarşısında yəqin ki, böyük günah işlətmərik. Sirlə və dumanlı pərdəsi heç zaman tam açılmayan həqiqət adlı elmi ideala yaxınlaşmaq üçün büt yaratmaq fikrindən daşınaraq, sistemli və uzunmüddətli araşdırmalar aparılmasına ehtiyac duyulur.

Böyük beşliyin yaşca ən kiçiyi olan M.Ə.Rəsulzadə ömrünün 50 ildən artıq böyük bir hissəsini get-gedə güclənən və nəticədə aparıcı ideyası Azərbaycan muxtariyyətindən müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinə çevrilən siyasi mübarizəyə və siyasi yazıçılığa həsr etdi. Tale Məmməd Əminə ömrünün

yarıdan çoxunu əhatə edən bir mühacirət həyatı hazırlayıbmış. Maddi və mənəvi çətinliklər, mühacirlərarası ziddiyyətlər və çəkişmələr onu öz mübarizə yolundan döndərə bilmədi. Bu ağır, məşəqqətli dövr ərzində onun siyasi iradəsi, əzmi və inamı zəifləmədi, əksinə, yaş artdıqca daha da gücləndi, qələmi dayanmadı, daha da iti yazdı və dərinləşdi.

Siyasi mədəniyyətin yüksək olmadığı ölkədə siyasi mübarizənin və milli hərəkatın canı bir tərəfdən siyasi partiyaların və qeyri-hökumət təşkilatlarının qurulması, siyasi plüralizmin formalaşması ilə, digər yandan isə milli mətbuatın inkişafı ilə bağlıdır. M.Ə.Rəsulzadə öz həyatı, mübarizəsi və yaradıcılığı ilə bu fikrə işıq tutmuş, bu fikrin gerçəkləşmə qovuşması üçün böyük əmək sə etmişdir. O, gəncliyindən ictimai birliklərin yaradılmasını vacib hesab etmiş, xeyriyyə və maarifçiliklə məşğul olan cəmiyyətlərdə fəallıq göstərmiş, o zamankı Azərbaycanın ən güclü partiyası olan «Müsavət»in sədri və baş ideoloqu olmuş, Türkiyə və Avropada siyasi məramlı dərnəklər qurmuşdur. Azərbaycan tarixində heç kəs Məmməd Əmin qədər müxtəlif coğrafiyada - Qafqazda, İranda, Türkiyədə, Avropa ölkələrində müxtəlif mətbu orqanların - qəzet və jurnalların naşiri və redaktoru olmayıb. O, Ə.Ağaoğlu ilə bərabər, Azərbaycan tarixində ən çox siyasi-publisistik məqalələr və kitabçalar yazan müəlliflər sırasındadır (onların, həmçinin digər yaradıcı siyasi liderlərin əsərləri küllisi, təəssüf ki, nəşr olunmayıb). Y.Akçura, Əhməd bəyin zarafatla dediyi sözləri xatırlayır: «Hayatımda yazdığım makalelər, hepsi bir araya gətirilə Bakü'dən İstanbul'a kadar bir geniş yol meydana getirebilir».

18 yaşından siyasətə qoşulan Məmməd Əmin tezliklə qələmə də qurşandı, 1906-cı ildən başlayaraq yazıları sıxlaşdı, mövzucu kifayət qədər rəngbərəng oldu - siyasət, təhsil, mədəni və iqtisadi məsələlər, ədəbi əsərlər. Bu, siyasətdə sosialist düşüncəsinin gücləndiyi və millətçiliyin oyanmağa başladığı, Məmməd Əminin isə qələmini itilədiyi dövr oldu.

Əli bəy Hüseynzadə

Dünyada və bölgədə baş verən hadisələr, o cümlədən 1905-ci il Rus inqilabı, bir az sonra İranda başlanan Məşrutə inqilabı, Osmanlıda aparıcı gücə çevrilən Jön (Gənc) Türklər hərəkatı, Erməni-Müsəlman davası adlanan qanlı qarşıdurma, ermənilərin qurduqları «Daşnaksütun» və digər siyasi partiyaların anti-azərbaycan, anti-türk siyasəti Azərbaycanda da siyasi oyanma və siyasi təşkilatlanmaya gətirib çıxardı. «Hümmət» (N.Nərimanov, M.Ə.Rəsulzadə, M.Əzizbəyov və b.), «Difai» (Nəsib bəy Yusifbəyli, Ə.Ağaoğlu və b.), «Ümumrusiya Müsəlmanları İttifaqı» (Ə.Topçubaşov, İ.Qasprinski, Y.Akçura və b.) siyasi partiyaları və görünməmiş vüsət alan mətbuat bu oyanma və təşkilatlanmanın nəticəsi idi (və onlara xidmət edirdi). Rusiyada Kazan və Krım tatarları, Azərbaycan türkləri, Osmanlıda İstanbul intellektualları bir-biri ilə sıx əlaqədə idi, bir yerdə doğulan ideya onların arasında dolaşır, dövr edir, digər yerlərdə davamını tapır, güclənirdi. «Siyasi fəallıq qan qohumluğu barədə böyük inam yarada bilər» (M.Weber).

1908-1911-ci illər M.Ə.Rəsulzadənin İran dövrüdür. İranı gəzib-dolaşdı, Məşrutə inqilabının içində yaşadı, fəaliyyət göstərdi. Səttarxan, Bağırxan, Seyid Həsən Tağızadə ilə yaxından tanış oldu. «Tərəqqi» qəzetində maraqlı «İran məktubları»nı çap etdirdi. Sosial-demokratlara rəqib

olan siyasi partiyaların tənqidinə həsr olunmuş xüsusi əsər yazdı. İran sosial-demokrat partiyasının orqanı rolunu oynayan «İran-i Nou» adlı Avropa tipli ilk İran qəzetinin redaktoru oldu. Fars dilini ciddi şəkildə inkişaf etdirməyə girişdi; bu, ona sonralar da, farsdilli ədəbiyyata aid əsərlər yazarkən, lazım gələcəkdi. «İran-i Nou» qəzetinin ictimai-siyasi mühitə və İranda jurnalistikanın inkişafına təsiri misilsiz idi. Anti-imperialist və anti-Rusiya ağırlıqlı, lakin rus sosial-demokratları ilə həmrəylik ruhunda təqdim olunan dünya və bölgə xəbərləri və əlbəttə, milli məsələlər qəzetin əsas məğzini təşkil edirdi. Oxucularının siyasi və ədəbi zövqünü də formalaşdırmağa çalışan qəzet İranda ilk dəfə marksizmin əsas müddəalarını ciddi şəkildə izah edir, «Kommunist Partiyasının manifesti», «Kapital», «Siyasi iqtisadın tənqidinə dair» kimi əsərlərin şərhinə girişir, gənc Lahuti və Məlik əl-Şüarə Baharın şerhləri ilə yanaşı L.Tolstoy və A. Dümadan farscaya tərcümələr verirdi. «İran-i Nou»dakı uyğun yazılardan təsirlənən Tehran qəzetlərinin çapçıları İranda ilk həmkarlar ittifaqı yaradılmasını bəyan edərək nümayişə çıxmışdılar.

S.H.Tağızadə və M.Ə. Rəsulzadənin mühüm rol oynadıqları sosial-demokratların Bakıda fəaliyyət göstərən İran sosial-demokratları ilə, eləcə də artıq Tehrandə yaşayan Səttarxan və Bağırxanla ciddi mövqe fərqləri də bu zamana təsadüf edir. İrandakı qüvvələr nisbətinin dəyişməsi və Rus diplomatlarının təzyiqli nəticəsində M.Ə. Rəsulzadə 1911-ci ilin mayında İranı tərk edib Türkiyəyə getməyə məcbur oldu.

Rusiyanı inqilaba hazırlayan sosial-demokrat hərəkatına qarşı hökumətin qəzəbi siyasətdə kəsərli sözü olan heç kəsdən yan keçmədi. Ya təhlükəli gizli fəaliyyətə keçməli, ya da mühacirətə getməli - başqa yol qalmamışdı. Millət işi ilə məşğul ola bilən savadlı liderlərin varlığını həyati vacib hesab edən Ü. Hacıbəyov 27 avqust 1909-cu ildə «Tərəqqi» qəzetində yazırdı: «...Üzümüzü ağardan və haqqımızın paybəşik olmasına namusi-millisi yol verməyənlərimiz var idisə, o da Əhməd bəy idi. Onu vətəndən

Nəriman Nərimanov

qaçırdılar... Əhməd bəydən keçəndən sonra doktor Qarabəy Qarabəyov idi (həkim, jurnalist və ictimai xadim, 1874-1953-H.İ.). Onu da vətəndən qaçırdılar. Bunlardan başqa, Əlimərdan bəy Topçubaşov idi, onu da vətəndən qaçırdılar. Bunlardan savayı doktor Nəriman Nərimanov idi, onu da qazamata saldırıb, bir bölük külfətini ac qoydurdular».

Çoxları üçün ən uyğun yer Türkiyə idi. Məmməd Əminin yaxından dostlaşdığı və oxşar, hətta daha ciddi səbəblər üzündən İrandan ayrılan S.H.Tağızadə, eləcə də Azərbaycandan Ə.Ağaoğlu və Ə.Hüseynzadə də orada idilər (uyğun olaraq 1908-ci ilin sonlarından və 1910-cu ildən etibarən). Türkçülük, türk millətçilik tarixində xüsusi yeri olan Volqa tatarı Yusuf Akçura (Akçurin, Akçuraoğlu) da Ə.Ağaoğlu ilə təxminən eyni vaxtda İstanbulla gəlmişdi. Y.Akçura 1904-cü ildə Qahirədə nəşr olunan «Türk» qəzeti səhifələrində «Üç Tarz-ı Siyaset» adlı məqalə yazmış və Osmanlı dövlətinə və xalqına xitabən «Osmanlıçılıq, İslamçılıq və Türkçülük» şüarını ortaya atmışdı. «Osmanlıçılıq» dedikdə birinci növbədə dövlətçilik (Osmanlılar üçün!) nəzərdə tutulurdu. Ə.Hüseynzadə də əvvəllər yazdığı, amma həmin ildə həmin qəzetdə işıq üzü görün «Mektub-ı Mahsus» məqaləsində və 1905-1906-cı illərdə «Həyat» qəzeti və «Füyuzat»

dərgisində çap olunan məqalələrində siyasi Türkçülüyn və Turançılığın əsas müddəalarını bəyan etmiş, o cümlədən özünün məşhur «Türkləşmək, İslamlaşmaq, Avropalaşmaq» şüarını səsləndirmişdi. Bu üçlüyn sonuncu maddəsi, yəni Avropalaşmaq, Y.Akçuranın mövcud dövlətçiliyi gücləndirməyə, müəyyən mənada keçmişini diri saxlamağa çağıran «Osmanlıçılıq» maddəsi əvəzinə gələcəyə doğru hərəkət etmək, Avropa mədəniyyətini mənimsəmək şüarı idi. «Kısacası Hüseynzadə Ali Bey, ... merkez Osmanlı devleti olmaq üzere, Türkçülük, Bütün Türkçülük, hətta Panturanistlik fikri akımına ilk açıklık veren adamdır.... Onun şairane Turançılığı, 1908-dən sonra, İstanbul'da digər Turançıları, başlıca Gökəlp Ziya'yı yaratmışdır» (Yusuf Akçura). Ə.Hüseynzadədən sonra Türkçülüyn sistemli nəzəriyyə kimi daha da inkişaf etdirilməsi Ziya bəyin üzərinə düşdü.

Eyni dövrdə və daha əvvəllərdə siyasi və mədəni türkçülüyn inkişafı istiqamətində İsmayıl bəy Qasprinskiyin və Ə.Topçubaşovun oynadıqları mühüm rol da xüsusi qeyd olunmalıdır. Əlbəttə ki, M.F.Axundzadənin sadə xalq dilində yazdığı komediyalarının və Həsən bəy Zərdəbinin «Əkinçi» qəzetinin Azərbaycanda ədəbi-ruhi türkçülüyn və azərbaycançılığın sonrakı gedişinə göstərdiyi həlledici təsirdən heç cür yan keçmək olmaz. Osmanlıda isə 1899-cu ildə nəşr edilən kiçik «Türkcə Şiirler» kitabçası Türk dili və Türk millətçilik coşğusunun uvertürasına çevrildi, fəxrlə

Ben bir Türküm, dinim, cinsim uludur

- deyən müəllif - Mehmet Emin bey Yurdakul milli şair ünvanı qazanaraq, türk dilinin ən təbii və gözəl nümunələrini və türklüyə dərin sevgini nümayiş etdirdi. Mehmet Emin bey Osmanlı lisanı adlanan və ərəb, fars, türk dillərinin qarışığı olan bir dil əvəzinə sadə xalq türk dilini səhnəyə çıxarmaqla türkçülüyn, milliyət hissini meydan açdı.

Siyasiləşməni hazırlayan bünövrə öncə ədəbiyyat, arxasınca mətbuatdır.

"Türkçülük hərəkətinin belə geniş vüsət aldığı

İstanbulda gələn M.Ə.Rəsulzadə adlarını çəkdiyimiz siyasi liderlərin və ideoloqların hamısından gənc idi. O, öyrətməyə deyil, öyrənməyə gəlmişdi (Burada Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Z.Gökəlp kimi nüfuzlu nəzəriyyəçilər və müəllimlər vardı). İrandakından fərqli olaraq Məmməd Əminin İstanbulda yeni qəzet təsis etməsinə də o qədər ehtiyac yoxdu; «Türk Yurdu» dərgisi və «Türk Ocağı» cəmiyyəti geniş fəaliyyət göstərirdi. Burada Məmməd Əmin hamıdan yaxşı bildiyi bir sahəni işıqlandıрмаğı qərara aldı, «Türk Yurdu»nda «İran Türkləri» adlı yazılarını çap etdirdi.

İran və İstanbul təcrübəsi ilə yetkinləşmiş siyasətçi kimi 1913-cü il Bakıya qayıdan M.Ə.Rəsulzadə «Müsavət» partiyasının əsas ideoloquna çevrildi, milli tərəqqi məsələlərini araşdıran məqalələrini yazdı, Rusiya müsəlmanlarına Rusiya daxilində bərabər hüquqlar əldə etmək məqsədi güdən sosial-demokrat və islami-türk əsaslı siyasi proqram irəli sürdü. O, geniş əhatəli və cəlbədicə programı olan «Müsavət» sistemli şəkildə görülən işlərin nəticəsində ciddi bir partiya çevirməyi bacardı; 1915-də nəşrinə başladığı «Açıq söz» qəzeti də bu məqsədə xidmət edirdi.

Rusiya tarixində yeni səhifə açan 1917-ci il Fevral inqilabı rus milləti içindəki qarşıdurmanı daha da dərinləşdirdi, hakimiyyət uğrunda mübarizə şiddətləndi. Bu vürhəvurda qeyri-rus millətlər tamam çaş-baş qalmışdı. Nə olacaq? Nə etməli? Kiminlə bir yerdə olmalı? Kimə arxalanmalı? Burada hadisələrə mümkün qədər soyuq məntiqlə, hiss-həyəcənsiz, bu günün deyil, baş verdiyi zamanın gözü və gözləntiləri ilə baxmağa ehtiyac var.

1917-ci il, 15-20 aprel, Bakıda Qafqaz müsəlmanlarının qurultayı və 1-11 may, Moskvada Rusiya müsəlmanlarının qurultayı Məmməd Əminin qızgın təbliğ etdiyi Rusiyanın ərazi-muxtariyyət prinsipi əsasında qurulması fikrinə səs verdi. Beləliklə, M.Ə.Rəsulzadə Ə.Topçubaşovla birlikdə milli muxtariyyət uğrunda mübarizəyə liderlik etməyə başladı. Ə.Hüseynzadə hadisələri uzaqdan - İstanbuldan izləyirdi. Osmanlı orđusunun müşaviri

rolunda 1918-ci ildə Bakıya döən Ə.Ağaoğlu 1919-cu ildə Versal konfransına gedən nümayəndə heyətinin tərkibində, bu dəfə həmişəlik, Azərbaycandan ayrılacaqdı. N.Nərimanov isə eyni ərazi-muxtariyyət prinsipini və millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu sosial-demokratlarla, RSDFP ilə bir olmaq vasitəsilə həyata keçirmək düşüncəsində və niyyətində idi.

Milli əyalətlərdə bolşeviklər nisbətən zəif idilər, 1917-nin oktyabrında Bakı Sovetinə seçkilərdə olduğu kimi - bolşeviklər Müsavat, Eserlər və Daşnaksütundan sonra yalnız dördüncü yeri tutmuşdu. Lakin Mərkəzi Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyəti ələ alması və xalqlara azadlıq vəd etməsi onların əyalətlərdə və milli ərazilərdə də güclənməsinə təkan verirdi. Mövcud siyasi cərəyanlardan yalnız və yalnız özlərini bolşevik adlandırmış bu qüvvələr millətlərə azadlıq və dövlətçilik verməyi öz proqramlarına daxil etmişdilər. Get-gedə güclənən bu haqq-ədələt və bərabərlik carçıları ilə niyə də birlikdə olmayasan?! Görünür ki, müstəqil milli dövlətlərin ayaq üstə durması və yaşaması vaxtı yetişməmişdi, tarix hələ Rusiya imperiyasını dağıtmaq həddinə gəlib çatmamışdı (Uzun zaman can verməkdə olan Osmanlının isə dağılacağı gözlənilirdi, daha doğrusunu desək, böyük dövlətlər tərəfindən planlaşdırılmışdı). Üstəlik, bolşeviklərlə üz-üzə duran, ölüm-dirim savaşına çıxan rus siyasi və hərbi müxalifəti Rusiyanı unitar dövlət kimi bərpa etmək fikrini açıq elan etmişdi. Nərimanov bunu görürdü, əks yolu - bolşeviklərsiz dövlət qurmaq siyasətini o, «xalqın həyatı ilə cinayətkarcasına oynamaq», xalqı aldatmaq, reallıqdan uzaqlaşdırmaq, fəlakətə sürükləmək kimi qiymətləndirirdi. N.Nərimanov və M.Ə.Rəsulzadə, milli hərəkətin bu iki görkəmli lideri ayrı-ayrı yollarla getsələr də, hər ikisi güclü milli hissiyata malik sosial-demokrat düşüncəli siyasətçi idi, hər ikisi Azərbaycan adlı dövlətin qurulması arzusunda idi.

(Davamı var)